



Review the first Persian texts of journalism in Iran: "Tohfat-al-alam" and "Masir talebi" Dawood Agharafii¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Documents Institute, National Library and Archives, Tehran, Iran. E-mail: dawoodagharafii21@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received :11 August 2022

Received in revised form 16
September 2022

Accepted: 30 October 2022

Published online: 21 December
2022

Keywords:

bibliography,
journalism,
Masir talebi,
Persian texts,
Tohfat-al-alam

ABSTRACT

Objective: This article aims to examine the first Persian texts in the field of journalism. The beginning of Iran's journalism career during the time of Mohammad Shah Qajar along with the publication "Kaghaz Akhbar" and the efforts of its founder, "Mirza Saleh Shirazi" .Before Mirza Saleh newspaper and his efforts in this field, left texts, however brief, to introduce the newspaper and journalism in Persian language, however, their efforts were less noticed and appreciated by the public. The travelogue "Tohfat-al-alam" written by "Mir abdul-latif khan shoushtari" and the travelogue "Masir talebi" written by "Mirza abutaleb khan isfahani" are among these neglected texts. In this article, we posing two questions: 1. What is the importance of Tohfat-al-alam and Path of Talebi books in the social and cultural context of our time? 2. From the point of view of journalism and media science, what are the outstanding and significant points of Tohfat-al-alam and Masir talebi?

Methods: with a historical-descriptive approach and descriptive/analytical bibliographic method.

Results: The results of the article show that the two examined texts are very important for Persian Speakers Because they were written at a time when the concept of newspaper and press was still unknown in Iran from the point of view of introducing "journalistic methods" and also from.

Conclusions: Finally, the article suggests that these texts should be revised and re-read at the educational levels of journalism. Also, the importance of examining historical texts for a better understanding of the evolution and evolution of journalism in Iran is one of the results of the forward-looking research

Cite this article: Agharafii, Dawood; (2022) Review the first Persian texts of journalism in Iran: "Tohfat-al-alam" and "Masir talebi" *News Science*, 11 (43), 33-56.





بازخوانی اولین متن‌های فارسی روزنامه‌نگاری در ایران: «تحفه‌العالم» و «مسیر طالبی»

داود آقارفعی^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حفاظت اسناد، پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران، ایران، رایانامه: dawoodagharafii21@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۵/۲۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۶/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۹/۳۰</p>	<p>موضوع: هر چند طلیعه آغاز حرفه روزنامه‌نگاری ایران در زمان محمدشاه قاجار همراه با نشریه «کاغذ اخبار» و کوشش‌های مؤسس آن یعنی «میرزا صالح شیرازی» صورتی قابل توجه یافت و این حرکت در واقع آغاز موج آشنایی ایرانیان با رسانه‌ها- اگر چه به صورت ابتدایی- نام گرفت، اما برخی نویسندگان و سیاحانی هم بودند روزنامه و روزنامه‌نگاری را پیش از وی به فارسی‌زبانان معرفی کردند این متن‌ها تا حدی بسیار در تاریخ روزنامه‌نگاری ایران مغفول مانده‌اند و لازم است از نو بازخوانی و بررسی شوند. سفرنامه «تحفه‌العالم» نوشته «میرعبدالطیف خان شوشتری» و سفرنامه «مسیر طالبی» نوشته «میرزا ابوطالب‌خان اصفهانی» از جمله این متون مغفول مانده هستند. در این مقاله سعی بر آن داریم با طرح دو سؤال، نقش و اهمیت کتاب‌های مذکور را در زمینه روزنامه و روزنامه‌نگاری مورد بازخوانی قرار دهیم: ۱. اهمیت کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی در بافتار اجتماعی و فرهنگی زمانه خود چیست؟ ۲. کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی از منظر روزنامه‌نگاری و علوم رسانه‌ای دارای چه نکات برجسته و قابل توجهی هستند؟</p> <p>روش پژوهش: این مقاله با رویکردی تاریخی- توصیفی و با روش کتاب‌شناسی توصیفی/ تحلیلی نگاشته شده است و در صدد است به بررسی نخستین متن‌های فارسی در زمینه روزنامه‌نگاری بپردازد.</p> <p>یافته‌ها: یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که دو متن مورد بررسی از منظر معرفی «شیوه‌های روزنامه‌نگاری» برای فارسی‌زبانان دارای اهمیت بسیار هستند، چرا که در زمانه‌ای نگاشته شدند که هنوز در ایران مفهومی به اسم روزنامه و مطبوعات، ناشناخته بود و همچنین از منظر علم تاریخ‌نگاری نیز رویکرد «عینی تاریخی» را برای خود برگزیده‌اند.</p> <p>نتایج: در نهایت مقاله پیشنهاد دارد که این متون بازبینی شوند و در سطوح آموزشی روزنامه‌نگاری مورد بازخوانی قرار گیرند. همچنین اهمیت بررسی متون تاریخی برای درک بهتر سیر تحولی و تکاملی روزنامه‌نگاری در ایران، از جمله نتایج حاصله پژوهش پیش‌روی است.</p>
<p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>تحفه‌العالم، رسانه، روزنامه‌نگاری، کتاب‌شناسی متون فارسی، مسیر طالبی</p>	

استناد: آقارفعی، داود؛ (۱۴۰۱). بازخوانی اولین متن‌های فارسی روزنامه‌نگاری در ایران: «تحفه‌العالم» و «مسیر طالبی». علوم خبری، ۱۱ (۴۳)، ۵۶-۳۳.



مقدمه

آشنایی ایرانیان با پدیده روزنامه و روزنامه‌نگاری، سال‌های طولانی بعد از ابداع آن در مغرب‌زمین صورت پذیرفت. توده مردم ایران تا نهضت مشروطه و اکثریت نخبگان جامعه تا پیش از دوره ناصرالدین‌شاه، روزنامه و روزنامه‌نگاری را نمی‌شناختند. مانند بسیاری از دیگر پدیده‌های نو، تنها گروهی انگشت‌شمار از درباریان و دیوانیان عالی‌رتبه و بازرگانانی که با خارج به‌ویژه هندوستان و روسیه در تماس بودند، از وجود «کاغذ اخبار» یا «گازت» آگاهی داشتند (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۱۷). این آگاهی نیز در حدی نبود که منتج به تأسیس اولین مطبوعه ایران شود و انگیزه‌ای را در این باب فراهم آورد. چنان‌که می‌دانیم، اولین روزنامه ایران که البته به‌صورت ماهانه به‌چاپ می‌رسید «کاغذ اخبار» میرزا صالح شیرازی بود ولی سفرنامه «تحفه‌العالم» میر عبداللطیف‌خان شوشتری ۳۷ سال پیش از چاپ روزنامه مذکور یعنی در حدود سال ۱۲۱۶ قمری نگاشته شده است.^۱ از سویی دیگر، سفرنامه میرزا ابوطالب‌خان نیز که با عنوان «مسیرطالبی» تحریر شده در سال ۱۲۱۹ به‌چاپ رسید و از حیث پرداختن به روزنامه و روزنامه‌نگاری در میان متن‌های فارسی، جزو متن‌های پیشرو است. بنابراین دو متن و کتاب مذکور را می‌توان از مراجع نخستین زبان فارسی در زمینه روزنامه‌نگاری و مطبوعات لحاظ کرد و این ویژگی «اول بودن»، نه تنها سرآغاز نگارش در زمینه مطبوعات، میان ایرانیان را نشان می‌دهد، بل، از حیث قدرشناسی مساعی افرادی که در این زمینه، تحریراتی داشته‌اند نیز حائز اهمیت و انتفاع است.

تاکنون، التفاتی چندانی به واکاوی روش‌مند این قسم از مطالعات تاریخی روزنامه‌های فارسی نشده است و اگر تلاشی هم در گذشته صورت پذیرفته، گوشه‌ای از یک کتاب یا یادداشت مختصری را به‌خود تخصیص داده است. اما تحلیل متنی روزنامه‌نگارانه که برای توصیف مسئله روزنامه‌نگاری نوشته شده باشد، کم‌تر به‌چشم خورده و پر بی‌راه نیست اگر بگوییم بالکل، این موضوع دچار نسیان‌زدگی گشته و حتی از سر ناآگاهی محققان مربوطه، مورد بی‌مهری قرار گرفته است. ناگفته پیداست، روزنامه و روزنامه‌نگاری ایران تاکنون فرازها و فرودهای بسیاری به‌خود دیده است و این پدیده همانند سایر نقاط عالم، نقش‌های متفاوتی را در جامعه پذیرفته و از سوی دیگر تأثیرات عمیقی نیز بر شاکله اجتماع گذارده است. این تأثیرگذاری آشکار نمی‌شود، مگر آن‌که رویکرد تاریخی را درباره آن به‌کار بست و روند این فراز و فرود را از منظر تحلیلی، به‌نظاره و قضاوت نشست. شناخت تاریخی و تاریخ روزنامه‌نگاری و نشریات چاپ شده در ایران و همچنین متن‌های مرتبط با چگونگی پیدایش رسانه‌ها و ارتقاء وسایل ارتباطی، باعث می‌شود دغدغه‌مندان این عرصه، به‌ویژه افرادی که به نوعی در حرفه‌های مرتبط با علوم ارتباطات نظیر روزنامه‌نگاری، روابط عمومی، مشاوران ارتباطات و نظایر این مشاغل درگیر هستند، قدرشناسانه‌تر حرفه خود را پیش گیرند و با درس از تجربیات گذشته برای گذر از مسیر نه‌چندان هموار روزنامه‌نگاری، توشه‌ای درخور به‌دست آرند. بی‌تردید، «نگاه به گذشته و تاریخ رسانه‌ها می‌تواند راهگشای آینده باشد» (راجر پری، ۱۳۹۳: ۱۲) و مآلاً این شناخت و تشخیص، باعث پیشگیری از تحریف و کژروی در عرصه تاریخ ارتباطات و مطبوعات ایران می‌شود.

از نظر بسیاری از پژوهش‌گران زبان و ادب فارسی، دوره قاجار یکی از مهم‌ترین دوران در عرصه سفرنامه‌نویسی ایرانیان بوده است و این‌گونه ادبی، رواج خود را مدیون گسترش ارتباط ایرانیان با سایر بلاد و سرزمین‌ها در دوره قاجار است. در این مقاله سفرنامه «تحفه‌العالم» نوشته «میر عبداللطیف خان شوشتری» و سفرنامه «مسیر طالبی» نوشته «میرزا ابوطالب خان اصفهانی» را از منظر پرداختن به معرفی رسانه‌های زمان خویش، خاصه روزنامه‌ها و مطبوعات در کشور مقصد خود یعنی انگلستان، مورد تبیین، تفسیر و بررسی قرار می‌دهیم. چنان‌که در بسیاری از متون تحقیقی آمده و پژوهش‌گرانی چند نیز بر آن صحنه گذارده‌اند، سفرنامه‌های مورد بحث، از جمله اولین سفرنامه‌هایی هستند که در آن به زبان فارسی، بسیاری از نوآوری‌ها و مظاهر تجدد مانند رسانه‌ها و روزنامه‌ها مورد توجه قرار

^۱ . علی‌الظاهر، بخش دیگر کتاب، تحت عنوان «ذیل‌التحفه» به عنوان یک الحاقی، در سال ۱۲۱۹ قمری یعنی حدود یک سال پیش از درگذشت میر عبداللطیف خان، به کتاب مذکور اضافه شده است.

^۲ . کتاب ذکر شده تا سال ۱۲۶۳ قمری، به‌چاپ نرسید.

گرفته‌اند و در واقع اولین متن‌هایی هستند که در آن‌ها با ویژگی فارسی‌نویسی، به وجود روزنامه، اشارت رفته است. بنابراین یکی از ویژگی‌ها و دغدغه‌های اصلی این مقاله پرداخت به معرفی «اولین متن‌ها» درباره روزنامه‌نگاری ایران است. بنابراین هدف اصلی مقاله نیز نشان دادن جوانب کمی و کیفی دو سفرنامه مذکور از منظر پرداختن به پدیده روزنامه و روزنامه‌نگاری در بافتار «اولین‌های روزنامه‌نگاری ایران» است. برای نائل شدن به چنین هدفی با طرح دو سؤال، می‌بایست نقش و اهمیت سفرنامه‌های مذکور را در زمینه روزنامه و روزنامه‌نگاری مورد بازخوانی قرار دهیم: ۱. اهمیت کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی در بافتار اجتماعی و فرهنگی زمانه خود چیست؟ ۲. کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی از منظر روزنامه‌نگاری و علوم رسانه‌ای دارای چه نکات برجسته و قابل توجهی هستند؟ طرح چنین سؤالاتی کمک می‌کند تا ابتدا وضعیت اجتماعی، فرهنگی و سیاسی عصر نویسندگان درک شود و در نهایت امر، اهمیت متن از منظر رسانه‌ای و تاریخ ارتباطات نیز عیان گردد.

پیشینه نظری

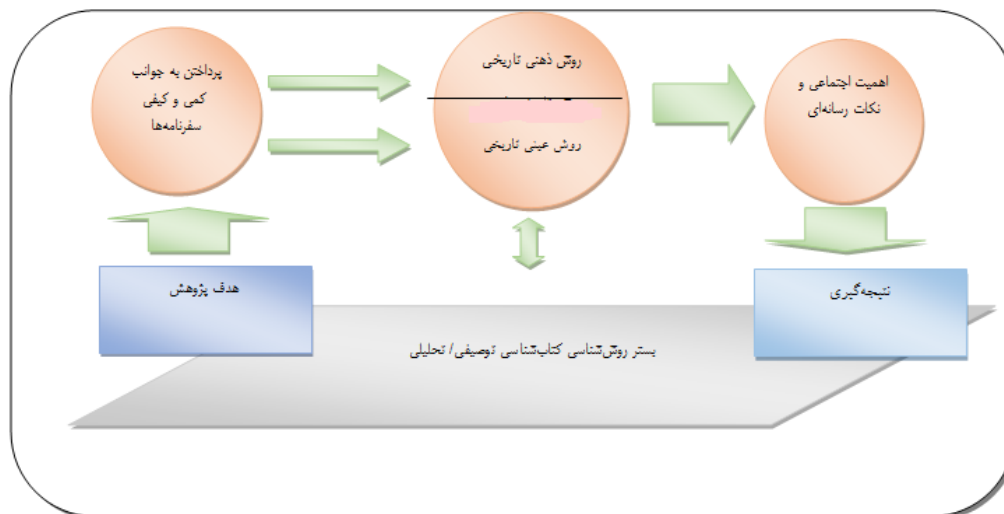
بررسی رویکردهای تاریخ‌نگاری ارتباطات و همچنین مفهوم و اهمیت سفرنامه و سفرنامه‌نویسی از جمله مهم‌ترین مفاهیم مقاله پیش‌روی است. بدین‌سان برخی رویکردها و تعاریفی که در زمینه مفاهیم مذکور وجود دارند، مرور می‌کنیم:

الف- رویکرد تاریخ‌گرایی در ارتباطات و روزنامه‌نگاری: چنان‌چه اشارت رفت، آشنایی با تاریخ مفاهیم و پدیده‌هایی که به‌طور ماهوی بر ساختار اجتماعی و فرهنگی جوامع اثرگذار هستند، بر قدرشناسی پژوهش‌گران پسین و حرفه‌مندان آن عرصه تأثیرگذار است. دانستن تاریخ ارتباطات و بالتبع آن، روزنامه‌نگاری نیز از این قاعده مستثنی نیست. برخی بر این باورند که تاریخ علم به‌طور «اعم» و تاریخ ارتباطات و روزنامه‌نگاری را به‌طور «اخص» باید در چارچوب دو رویکرد مختلف و یا متضاد مورد بررسی قرار داد. دارا بودن رویکرد تاریخی یا «تاریخ‌گرایی» در اواخر قرن نوزدهم و از جنبه متعارض‌گونه اول به‌معنی الگویی بود که بر یگانگی همه نمودهای تاریخی تأکید می‌کرد و معتقد بود که هر عصری را باید به اعتبار افکار و اصول آن تبیین کرد و یا به دیگر سخن مورخ نباید تمام تحولات علمی دوره‌های گذشته را با توجه به باورها، انگیزه‌ها و ارزش‌گذاری‌های دوره خود تبیین کند (آذری، ۱۳۸۱). از جنبه‌های متعارض‌گونه بعد دوم، که به اواخر قرن بیستم و اوایل هزاره سوم، بازمی‌گردد به‌معنی گرایشی است که به اندازه همان مفهوم نخستین به آن توجه می‌شود. یعنی تاریخ‌گرایی را به‌عنوان یک رویکرد روش‌مند، مبنی بر به‌کارگیری قوانین گذشته‌نگر قلمداد می‌کند که هدف اصلی آن حفظ و حراست از جهان‌بینی علمی است که در اعصار قدیم شکل گرفته و حال باید مورد توجه واقع شود (آذری، ۱۳۸۲). بنابراین در مجموع می‌توان گفت از منظر نظری و در برخورد با مفاهیم تاریخی در زمینه ارتباطات و رسانه‌ها همانند سایر تاریخ‌نگاری‌ها با دو نوع رویکرد عینی یا بی‌طرفانه و ذهنی یا وابسته به ذهن مورخ مواجهیم و در این مقاله سعی داریم با نسبتی از هر دو رویکرد متون مورد نظر خود را از منظر تاریخی و کتاب‌شناسی تحلیلی مورد واکاوی قرار دهیم.

ب- سفرنامه و سفرنامه‌نویسی: سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین منابعی هستند که ضمن دست اول بودن می‌توانند به‌صورت مستند، اطلاعات و دانشی درخور، در زمینه‌های مختلف به خواننده و پژوهش‌گر عرضه کنند. به‌ویژه اگر سفرنامه‌ها در عصری تألیف شده باشند که رسانه‌های جمعی در تلاش به‌منظور گردش اطلاعات، به دلایل مختلف نظیر ضعف‌های فناورانه و همچنین مساعد نبودن بافتار فرهنگی و اجتماعی جوامع، با محدودیت‌هایی مواجه بوده باشند. در این صورت است که سفرنامه‌ها می‌توانند نکات مهم و خواندنی بسیاری را برای خوانندگان و پژوهش‌گران عیان سازند. سفرنامه‌ها یکی از گونه‌های قدیمی روایی هستند که سابقه نگارش و نشر هزاران ساله دارند. در ادبیات فارسی نیز سفرنامه قدمتی طولانی دارد. برای مثال «ارداویرافنامه» از کهن‌ترین سفرنامه‌های ایرانی است که سفری خیالی و نمادین به‌عالم پس از مرگ است؛ همچنین سفرنامه ناصر خسرو که شرح سفرهای واقعی نویسنده و سیر و سلوک معنوی اوست. با وجود این قدمت طولانی، به‌سبب گسترش ارتباط میان ایران و غرب در دوره قاجار، سفرنامه به یکی از محبوب‌ترین گونه‌های

ادبی در ادبیات فارسی این دوره تبدیل شد (گل احمر، توانگر و عموزاده، ۱۳۹۶). سفرنامه‌ها، گنجینه‌ای غنی و اسنادی تاریخی و معتبر هستند که در بطن خود، اطلاعاتی از اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، آداب و رسوم، اقلیم، معماری، هنر و... را از جوامع مختلف در ادوار تاریخی ثبت و ضبط می‌کنند. از این جهت، مطالعات سفرنامه‌ها، در تحقیقات معاصر، یکی از مهمترین ابزارهای گردآوری اطلاعات مردم‌شناسی و فرهنگ‌شناسی است (خوش سعادت و همکاران، ۱۴۰۰). سفرنامه‌ها، روایت سیاحت از ویژگی‌های گوناگون سرزمین‌های میزبان است. توصیف جوامع مقصد عموماً از زاویه دید سیاح و با تکیه بر پس‌زمینه‌ها، پیشینه‌ها و برخی کلیشه‌های ذهنی صورت می‌گیرد (مرادی و دیانتی، ۱۴۰۰). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها در زمینه سفرنامه‌نویسی بازتاب دستاوردهای مختلف در جوامع مورد بازدید سفرنامه‌نویس است. در واقع آن‌چه که سفرنامه‌ها را برای مخاطب و خواننده آن جذاب می‌کند، انعکاس نوآوری‌های مختلف در زمینه‌مسائل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، ادبی و علمی است. طرفه آن‌که در زمان نوشتن سفرنامه‌های مورد بررسی ما، تحولات و دستابی به پیشرفت‌های علمی در مسیری رو به تعالی قرار داشت و اطلاع‌یابی از این دستاوردها می‌توانست زمینه‌ها و بافتار اجتماعی، فرهنگی و حتی آموزشی داخل را برای کسب و کاربرد این دستاوردها و موفقیت‌های علمی و فرهنگی مساعد کند. بنابراین سفرنامه‌ها در این عصر به منبع بسیار مهمی برای پی بردن افراد جست‌وجوگر و محقق برای اطلاع از اوضاع بلاد دیگر بدل شده بودند. سفرنامه مسیر طالبی و تحفه‌العالم نیز با دارا بودن چنین ویژگی‌هایی سعی در ترسیم وضعیت فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی جوامع دیگر داشتند و از قضا توانستند بسیاری از دستاوردهای زمانه خویش را که بنا به دلایل متفاوتی در ایران مغفول مانده بود برای خوانندگان خود در ایران بازگو کنند و اذهان خوانندگان خویش را در زمانه‌ای که عصر تاریکی فکری ایرانیان رقم خورد روشنی بخشند. بنابراین قدیمی‌ترین متونی که از روزنامه‌نگاری در آثار نوشتاری فارسی ذکری رفته دو کتاب تألیف شده در هند است که نویسندگان هر دوی آن‌ها ایرانی‌تبار بوده‌اند. با این تفاوت که میر عبداللطیف شوشتری مؤلف تحفه‌العالم یعنی نخستین نوشته فارسی شناخته شده که در آن از روزنامه یاد شده متولد ایران و مسافر هند و میرزا ابوطالب خان اصفهانی مؤلف مسیر طالبی تولد یافته در ایران و نشو و نما یافته در هند بوده است^۳ (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۱۷). در مجموع از بعد مفهومی در این مقاله، دو مؤلفه «تاریخ‌گرایی عینی» و «تاریخ‌گرایی ذهنی» بر بستر «سفرنامه‌نویسی» و با هدف نشان دادن جوانب کمی و کیفی این سفرنامه‌ها، مورد مذاقه نظری قرار می‌گیرد و در نهایت اهمیت کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی در بافتار اجتماعی و فرهنگی زمانه خود و همچنین از منظر روزنامه‌نگاری و علوم رسانه‌ای تبیین می‌شود. در این میان از سفرنامه‌های مذکور به‌عنوان متن‌های اصلی بهره برده می‌شود. نکته مهم و قابل توجه در این بررسی، تحلیل متن یک سفرنامه با ویژگی‌ها و شاخصه‌های خود است. در واقع متن مورد بررسی، یک متن رسانه‌ای که دارای جوانب و ابعاد مختلف رسانه‌ای باشد نیست. به‌ویژه آن‌که محتوای مورد بررسی، به‌صورت متن است و روزنامه‌ها نیز دارای چنین جنبه‌ای هستند. در شکل زیر مقدمات، مسائل روش‌شناختی و جنبه‌های اصلی مقاله ترسیم شده است:

^۳ . برخی از متون، از تولد وی در شهر لکهنو هند یاد کرده‌اند. اما آنچه مسلم است وی دارای تباری ایرانی بوده است.



شکل شماره ۱: شمایی کلی از ساختار مفهومی مقاله

چنان‌که در شکل مشخص است: تلفیقی از دو روش ذهنی تاریخی و همچنین عینی تاریخی بر بستر روش‌شناسی کتاب‌شناسی تحلیلی، استفاده شده است و پس از بررسی اهمیت اجتماعی و رسانه‌ای این سفرنامه‌ها از منظر روزنامه‌نگاری، نتیجه‌گیری حاصل می‌شود.

پیشینه تجربی

زمینه‌های پژوهشی صورت گرفته در باب موضوعی مقاله پیش‌روی را می‌بایست در حیطه موضوعی سفرنامه‌های مذکور، مورد توجه و بازخوانی قرار داد. این مسئله مستلزم محوری بودن سفرنامه‌های مورد مطالعه در مقاله پیش‌روی است و تا حدودی ممکن است مطالعه پیشینه‌ها را از چارچوب تاریخ روزنامه‌نگاری و ارتباطات دور سازد. اما مزیت مطالعه چنین پیشینه‌هایی با آشنایی با تلاش پژوهش‌گران برای نشان دادن موضوعات گوناگونی است که مترتب بر سفرنامه‌های مورد مطالعه این مقاله است. در این جا سه پیشینه که از حیث موضوعی، قرابت بیشتری با مباحث مطروحه را دارند، معرفی می‌شوند.

گل‌احمر، توانگر و عموزاده (۱۳۹۶)، به این نتیجه رسیدند که سفرنامه‌های فارسی دوره قاجار جزء نخستین تلاش‌های ایرانیان برای شناخت و بازنمایی غرب بوده است و به همین سبب بررسی چگونگی دیگری‌سازی غرب در این سفرنامه‌ها اهمیت زیادی دارد. از نظر نویسندگان مقاله، تحلیل انتقادی - شناختی استعاره‌های متن سفرنامه‌های مورد بررسی، بیانگر آن است که مجموعه‌ای از استعاره‌های مفهومی در زیربنای بسیاری از عبارات‌های استعاری این متون قابل شناسایی است. نکته مهم درباره این استعاره‌های مفهومی، نقش آن‌ها در ایجاد تصویری اغراق‌آمیز، آرمانی و بهشت‌گونه از اروپاست به گونه‌ای که ترکیب این استعاره‌های مفهومی به شکل‌گیری تصویری بسیار درخشان و رویایی از غرب همانند «دیگری» منجر می‌شود. این تصویر مثبت و درخشان یک قالب ارجاع تصویری ایجاد می‌کند که اروپا در چارچوب آن همانند بهشت استعاری‌سازی می‌شود. این به معنای آن است که ویژگی‌های قالب بهشت مانند طبیعت زیبا و حیرت‌انگیز، قصرهای مجلل و باشکوه، آب و هوای بی‌نظیر، مردان خوش‌صورت و حوربان بهشتی و... به سرزمین‌های اروپایی در جایگاه حوزه مقصد منتقل می‌شود و میان این دو حوزه تناظر برقرار می‌گردد. استفاده از این قالب ارجاع تصویری از سه نظر اهمیت دارد: ۱) به نویسندگان این امکان را می‌دهد که تصویری عینی و ملموس از شکوه و زیبایی «دیگری» برای خوانندگان خود ترسیم

کنند، ۲) حیرت و شگفتی فراوان «خود» ایرانی در مواجهه با «دیگری» غربی را به‌نوعی تشویح کنند، ۳) با ارائه تصویری منسجم و آرمان‌شهری از غرب، خوانندگان را به‌شکل غیرمستقیم به الگوبرداری از وجوه گوناگون تمدن و فرهنگ اروپا ترغیب کنند. اسدیپور و ولی‌عرب (۱۳۹۷) به نقش و تأثیر سفرنامه میرعبدالطیف شوشتری پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که با وجود محدودیت سفرنامه‌های ایرانی از غرب به ذکر عجایب‌نامه‌ها و حیرت‌نامه‌ها، ولی نویسنده سفرنامه تحفه‌العالم توانسته تا حدود زیادی ابعاد مختلف نوآوری‌هایی که در میان غربیان بوده از جمله نوآوری‌های فرهنگی نظیر روزنامه‌ها و صنایع چاپ را منعکس کند و به‌طور کلی خواننده نوشته خویش را با روح حاکم بر تمدن غربی آشنا سازد. یکی از نکات مهم و قابل توجه این سفرنامه اشاره به آزادی بیان و مطبوعات است.

زیوار و گودرزی‌فرد (۱۳۹۶) بیان می‌دارند که موضوع سفرنامه‌نویسی به‌صورت عام و تحفه‌العالم صوت خاص یک ابزار مطالعاتی مناسب در بازخوانی نحوه و مبادی نگرش روشنفکران نسل اول قلمداد می‌شود، از این‌رو تمرکز و تحقیق در خصوص آرا و ایده‌های این سفرنامه‌نویس در برابر پیشرفت‌های شگرف غربیان، دستاوردهای علمی اروپا و توسعه‌طلبی‌های استعمارگرایانه آن‌ها اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد و از جمله نقاطی از آن که نه‌تنها مورد عبرت واقع نشده بلکه در ادوار بعد تاریخ تحولات ایران و در شرایط کنونی نیز مبتلا به برخی از اقشار جامعه بوده و هست. این سفرنامه علی‌رغم خصوصیات مشترک، تفاوت‌های اساسی در رویکرد و ظرفیت با سایر متون هم‌طراز خود دارد چرا که نویسنده آن از جهات علمی، اندیشه‌ای و حتی سیاسی از وزن واحدی با سایر نویسندگان برخوردار نبوده است. عبداللطیف شوشتری به‌صورت مستقل و خارج از چارچوب هیأت حاکمه در مواجهه و تعامل با مدرنیته (کمپانی هندشرقی و انگلستان) قرار دارد و ورود و اثرگذاری‌های او در حوزه سیاست ایران و یا در مناسبات نخبگی، صورت و شمایل ایرانی آن غیردولتی بوده اگرچه به‌نحوی در نظام فکری-شغلی غرب و مدرنیته به‌استخدام درآمده، و طبیعتاً اختلاف نسبتاً بارزی با نگرش افرادی چون میرزا صالح شیرازی و آجودان‌باشی دارند که به‌صورت رسمی و در قالب مأموریت دولتی در کنش و یا مواجهه با غرب قرار گرفتند. به هر تقدیر آن‌چه از خواندن این سفرنامه به ذهن‌های مکاشفه‌گر متبادر می‌شود این است که با وجود آن‌که این سفرنامه‌نویس تصویر به‌ظاهر دقیقی از ظواهر تمدن غرب در وجوه مختلف نشان داده است لیکن این اثر علمی هیچ‌گاه به‌صورت متسلسل و پیشینه تاریخی، به‌صورت شایسته و مطلوبی دستمایه تحقیقات بعدی قرار نگرفته است.

روش تحقیق

در این مقاله از روش کتاب‌شناسی توصیفی بر بستر رویکرد تحلیلی-توصیفی استفاده شده است. بر این اساس با استفاده از رویکرد کتاب‌شناسی توصیفی تحلیلی عبدی و همکارانش (۱۳۹۲)، به بررسی ابعاد مختلف سفرنامه‌های مورد نظر می‌پردازیم. جدول ذیل، چارچوبی برای نحوه بررسی یک کتاب ارائه می‌کند که مؤلفه‌های اصلی آن به دو صورت توصیفی و تحلیلی بررسی می‌شوند. در این روش، از منظر نوع کتاب‌شناسی، از کتاب‌شناسی توصیفی و تحلیلی، بهره برده می‌شود و دو بخش گزینه‌ها و مؤلفه‌ها نیز با عنایت به تنیدگی موضوعی، در یک بستر مورد توجه قرار می‌گیرد. بدین‌قرار، گزینه‌هایی مانند مشخصات کتاب، معرفی نویسنده، اجزای کتاب و رئوس مطالب، در کنار تحلیل موضوعی و انتقادی، ساختار مؤلفه‌ها به‌لحاظ مختلف از جمله هدف نویسنده به‌لحاظ موضوعی، هدف نویسنده به‌لحاظ نوع مطلب، نوع اثر به‌لحاظ تأثیرپذیری، چاپ کتاب، اعتبار ناشر، اعتبار نویسنده، تطابق عنوان با محتوای کتاب، فهرست مطالب، ارزیابی پیشگفتار و مقدمه سبک و نثر و نظایر آن بررسی می‌شود.

جدول شماره ۱: خلاصه‌ای از چارچوب پیشنهادی برای کتاب‌شناسی توصیفی-تحلیلی از سوی عبدی و همکاران (۱۳۹۲)

نوع کتاب‌شناسی	گزینه‌ها	مؤلفه‌ها
----------------	----------	----------

	مشخصات کتاب معرفی نویسنده اجزای کتاب و رئوس مطالب	توصیفی
هدف نویسنده به لحاظ موضوعی هدف نویسنده به لحاظ نوع مطلب نوع اثر به لحاظ تأثیرپذیری	موضوعی	
چاپ کتاب اعتبار ناشر اعتبار نویسنده تطابق عنوان با محتوای کتاب فهرست مطالب ارزیابی پیشگفتار و مقدمه سبک و نثر ویژگی منحصر به فرد کتاب تحلیل متن میزان دستیابی نویسنده به هدف خود (به لحاظ موضوعی) میزان دستیابی نویسنده به هدف خود (به لحاظ تطابق با مخاطب) میزان پوشش اصلی مباحث کتاب دیدگاه حاکم بر کتاب یا نشانه‌های سوگیری نویسنده استقلال مطالب کتاب نتیجه‌گیری تحلیل وضعیت نمونه‌ها و جدول‌ها در کتاب پانویس‌ها و پی‌نویس‌ها منابع نمایه‌ها وضعیت ترجمه	بخش انتقادی / ارزیابی	تحلیلی

یافته‌های پژوهش

الف - کتاب تحفه‌العالم:

کتاب تحفه‌العالم، نوشته میرعبداللطیف‌خان شوشتری است. کتاب مذکور بنا بر اشاراتی که در کتاب‌های مربوط به تاریخ روزنامه‌نگاری شده است، اولین نوشته یا به قول نویسنده سفرنامه، «یک جزء کاغذ» به زبان فارسی در توصیف اهمیت و نقش مطبوعات است.^۴ این کتاب در واقع شرح سفر میرعبداللطیف‌خان است که مانند سایر سفرنامه‌های نگاشته شده، مرادفات، دیده‌ها و دیدگاه‌های شخصی سفرنامه‌نویس را شامل می‌شود. تحفه‌العالم بنا بر تصریح مصحح کتاب، «سفرنامه‌ایست حاوی نکات بسیار تاریخی و جغرافیایی و شعر و ادب فارسی و هندشناسی». در این کتاب از اوضاع عمومی و تاریخی زادگاه سفرنامه‌نویس تا تعاملات اجتماعی و اقتصادی در هندوستان

۴. برای مثال بنگرید به کتاب «نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری ایران».

که شامل پاکستان و بنگلادش امروزی نیز می‌شده پرداخته شده است و دست بر قضا در زمینه نقش و اهمیت مطبوعات در بلاد مغرب‌زمین، به‌ویژه انگلستان نیز مطالبی درج شده است.

توصیف کتاب بر طبق الگوی مورد استفاده

الف- مشخصات کتاب: از آن‌جا که به متن اصلی نویسنده دسترسی نبود از کتاب چاپ شده سفرنامه مذکور در ایران استفاده شده است. کتاب مورد بررسی، نسخه‌ای هست که در سال ۱۳۶۳ منتشر شده است^۵ و به‌همراه بخش الحاقی آن با عنوان «ذیل‌التحفه» در مجموع، ۵۲۲ صفحه را شامل می‌شود. عنوان دقیق کتاب «تحفه‌العالم و ذیل‌التحفه» است و مقدمه، تصحیح، حواشی و فهرستی از اعلام هم دارد. قطع آن که توسط ناشر انتخاب شده است، وزیری است و ناشر آن نیز از ناشران پرسابقه در عرصه چاپ کتاب‌های مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران است. با عنایت به اهمیت محتوای کتاب در زمینه روزنامه‌نگاری به همین مقدار بررسی توصیفی قناعت می‌شود و از سویی دگر نیز به دلیل قدمت کتاب، به‌کارگیری روش‌های مرسوم نقد ظاهری برای کتاب، از حیز انتفاع ساقط می‌شود.

ب- معرفی نویسنده: میرعبداللطیف شوشتری از سادات نوریه شوشتر و از نوادگان سید نعمت‌الله جزایری، فقیه معروف اواخر دوره صفویه است (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۱). میرزا ابوطالب‌خان اصفهانی درباره وی می‌نویسد: «دیگ دوست دلی و حبیب روحانی، میرعبداللطیف‌خان شوشتری است. حالات نامدارش در تحفه‌العالم- که کتابی در غایت بلاغت و جودت، مشتمل بر معانی لطیف و علوم کثیره، و نوک‌ریز خامه‌گهریار اوست- درج است. آن یگانه از سادات نوریه شوشتر است که به جلالت شأن در اطراف جهان معروف و به صلاح و تقوی و علم و عقل بین‌الامم موصوف، شیخ‌الاسلامی آن ولایت از سال‌های دراز بدیشان تعلق دارد» (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۱). وی سرانجام در سال ۱۲۲۰ قمری در حیدرآباد درگذشت، درحالی که برخی دروس دینی را نزد علمای آن زمان گذرانده بود، در کسب علم رایج، تلاش چندانی نداشت.

ج- اجزای کتاب و رئوس مطالب: چنان‌که بیان شد، دسترسی به اصل کتاب نوشته شده بنا بر برخی مقتضیات، میسر نشد. بنابراین نگارنده مقاله، به نسخه چاپ شده همین کتاب با برخی اضافات و تصحیحات قناعت کرده است. بر این اساس کتاب مذکور در ۱۹ فصل به رشته تحریر درآمده است و در هر فصل نیز بنا بر رویکرد تاریخی، به شرح و بسط دیده‌های نویسنده اصلی، پرداخته است. در نه فصل نخست کتاب به مطالبی در زمینه زادگاه نویسنده و جایی که سفر از آن‌جا شوع شده برمی‌خوریم. از فصل دهم تا سیزدهم نیز مطالبی در زمینه اصل و نسب نویسنده سفرنامه به‌نگارش درآمده است. در اواسط فصل چهاردهم شرح سفرنویسنده سفرنامه از شوشتر و سپس بصره آغاز می‌شود و از همین فصل تا فصل نوزدهم شرح دیده‌های سفرنامه‌نویس از هندوستان و مسائل رخ داده در آن سرزمین است. یک الحاقی نیز با عنوان «ذیل‌التحفه» در پایان کتاب موجود است که می‌توان آن را تکمله کتاب و حتی به‌عنوان فصل بیستم تلقی کرد که البته جدا از کتاب مذکور تحریر شده و نوشتن آن تاریخ دیگری داد. کتاب مورد بررسی دارای سخن مصحح نیز هست که خارج از چارچوب معرفی کتاب است. همچنین برخی فهرست‌های اشخاص و اعلام نیز در انتهای کتاب است که به‌طور قطع، در نسخه اصلی موجود نبوده است و بنابراین در چارچوب تحلیلی مقاله پیش‌روی نمی‌گنجد.

^۵ . نسخه مورد بررسی توسط انتشارات «کتابخانه طهوری» به‌چاپ رسیده است.

^۶ . کتابخانه طهوری ناشر کتاب مذکور است.

مضامین مستخرج از متن منتخب کتاب

متن منتخب مذکور، مفاهیمی مستتر در خود دارد که مرور آن شبکه‌ای از مضامین مرتبط با شرایط نویسنده سفرنامه از منظر روزنامه‌نگاری و شرایط آن به‌دست می‌دهد.

گستره و پوشش خبری: آوردن کلمه‌ای مانند «اخبار مملکت»، نشان دهنده گستره توزیع نشریه است. معنی قابل استحصال از این مضمون، می‌تواند انعکاس کلیه خبرهای مربوط به کشور و ملی بودن گستره پوشش خبری را نشان دهد و نشان می‌دهد که کارکرد روزنامه در کشور مورد بررسی، جنبه ملی و فراگیر داشته است.

دوره زمانی چاپ نشریه: درج واژگان «هر هفته» نشان دهنده وضعیت کلی انتشار مطبوعات در سرزمین مورد بررسی نویسنده سفرنامه است. به احتمال، نشریات دیگری نیز با دوره‌های متفاوت چاپ در انگلستان وجود داشته‌اند ولی نشریه یا نشریات در دسترس نویسنده سفرنامه، چنین رویکردی را از منظر دوره چاپ داشته‌اند. علی‌ایحال، چنان‌که می‌دانیم، اولین نشریه چاپ شده در ایران در دوره زمانی یک ماهه به‌چاپ رسیده است.

تیراژ نشریات: چنان‌که از جمله به‌کار برده شده «...از آن پانصد ششصد جزء قالب زند...» پیداست، علی‌الظاهر، نشریات در آن مقطع در همین حدود تیراژ داشته‌اند. ولی آن‌چه که از تحقیقات دیگران در این زمینه برجای مانده است، تیراژ نشریات بعدها، بیش‌تر از این آمار بوده است. برای مثال در دوره مظفری، برخی نشریات در اروپا و ایالات متحده به تیراژهای یک میلیونی دست‌یافته بودند. نخستین آن‌ها لو پتی ژورنال^۷ چاپ پاریس بود که در ۱۲۷۹/۱۹۰۰ خورشیدی از این میزان تیراژ درگذشت و سال بعد، دیلی میل^۸ چاپ لندن به موفقیت مشابهی دست یافت (پروین، ۱۳۷۹: ۳۶۶). بنابراین باید قدری با تأمل و تشکیک به آمار درج شده در سفرنامه نگاه کرد.

توزیع نشریات: در متن مذکور جمله‌ای وجود دارد که دال بر نحوه ارسال نشریات است. بدین‌قرار درج شده: «...و به اطراف مملکت و به خانه‌های هر یک از اعظام جزوی فرستند...». از این تجربه نویسنده مقاله مشخص است که سیستم توزیع نشریات بر اساس اشتراک افراد و ارسال به خانه‌ها بوده است اما با توجه به جمله بعدی که می‌گوید: «...تا جمیع مردم از حوادث مملکت آگاه شوند...»، یا دال بر توزیع نشریه برای طبقات مختلف جامعه ولو با همان تیراژ اندک بوده است و یا این‌که نشریات بر طبق یک سیستم ازپیش تعریف‌نشده و مرسوم و مألوف، دست‌به‌دست می‌شده و یا در مکان‌های عمومی، خوانده می‌شده است. علی‌ایحال، وضعیت توزیع، به‌گونه‌ای بوده است که عموم مردم از اخبار مطلع می‌شدند.

آزادی بیان و استقلال حرفه‌ای روزنامه‌ها و روزنامه‌نگاران: یکی از نکات ملحوظ در متن روزنامه‌نگارانه سفرنامه میرعبداللطیف خان، بیان تبعات روزنامه‌نگاری در انگلستان است که از منظر حقوق مطبوعات قابل توجه است. بر این اساس، نویسنده بیان می‌کند: «...و کسی که در این کار معین است یا مختار است، از او بازپرسی نیست، هر چه بشنوند راست یا دروغ، خوب یا بد، حتی اگر امری قبیح از یکی از بزرگان یا از رئیس - که او را گورنر گویند که بر تمامی مملکت فرمانفرما است - سرزند بنویسند و احتیاط نکنند...». چنان‌که از متن مبین است، برخورد با روزنامه‌نگاران، حتی اگر روزنامه‌نگار خطایی داشته باشد، به‌صورت غلاظ و شداد نیست و دولتمردان نیز در رده همه مردم، مبتلا به نقد و پاسخ‌گویی هستند. در نهایت نویسنده بر وجه مثبت چنین رویکردی، اشارت دارد و وجود این روش و راه را منطبق بر مستند صحیح تواریخ رویدادها با درج بدون لاپوشانی و مجامله آن می‌داند و بیان می‌کند: «گویند در این‌کار [درج غیرفرمایشی مطالب و مسائل جامعه] مصالح بسیاری است که مردم را به‌کار آید. یکی از آن جمله اینست که امور مستحدثه درست به قید تاریخ به ضیط درآیند و ثبت گردند، نه مثل تواریخ سلف که در امور عظیمه چون ولادت عیسی و رفع او به آسمان به‌سبب

7 . Le Petit Journal

8 . Daily Mail

اندراس و فراموشی آنقدر اختلاف کرده‌اند که به تحریر درنیاید و بعضی از مورخین به سبب خوف پادشاهان عصر و مطابق مذهب خویش هر چه خواسته‌اند نگاشته‌اند. در این جا هیچ‌یک از این‌ها را از فراموش‌کاری و تسلط پادشاهان و تعصب مذهب راه نیست...». این مسئله، بی‌کم‌وکاست بر استقلال حرفه‌ای روزنامه‌نگاران مد نظر نویسنده سفرنامه، صحه می‌گذارد.

ب- کتاب مسیر طالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان

این کتاب توسط نویسنده‌ای به اسم میرزا ابوطالب خان به خط فارسی نگاشته شده است و در واقع سفرنامه‌ای هست که وضعیت عمومی کشورهای انگلستان، ایرلند، فرانسه، هند، عتبات که در آن زمان بخشی از عثمانی بود و سایر بلادی که از نزدیک دیده است، تشریح می‌کند. وی تبارش ایرانی بوده و زبانش فارسی دری. در لکهنو زاده شده و تا چهارده سالگی در همان جا پرورش یافته و ادب آموخته است (خدیوچم، ۱۳۶۳: چهارده). این کتاب علی‌رغم این که بعد از کتاب تحفه‌العالم نوشته شده است، اما قبل از آن به چاپ رسید. تحفه‌العالم تا ۱۲۶۳ ق. به چاپ نرسید. اولین کتاب چاپی فارسی که در آن از روزنامه‌نگاری یاد شده مسیر طالبی است. این کتاب، با اندک فاصله‌ای پس از تحفه‌العالم نوشته شد و متن چاپی فارسی آن به سال ق. ۱۲۲۸ در کلکته انتشار یافت. مسیر طالبی شهرت عظیمی در هند و اروپا کسب کرد. نسخه‌هایی نیز از آن به ایران رسید. در این کتاب شرحی مفصل درباره روزنامه و سودمندی‌های آن آمده است (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۱۸).

الف- مشخصات کتاب: کتاب مسیر طالبی، سوا از نسخه اصلی که در طی سال‌های ۱۸۱۲ و ۱۸۳۶ در کلکته چاپ شده است، در ایران نیز بار اول در سال ۱۳۵۲ چاپ و یک بار نیز در سال ۱۳۶۳ و بعد طی سال‌های ۱۳۷۳ و ۱۳۹۶ تجدید چاپ شد. نسخه مورد بررسی این مقال، مربوط به سال ۱۳۶۳ خورشیدی است. این کتاب بدون احتساب برگه‌های صفحه عنوان انگلیسی، ۵۲۱ صفحه است و علاوه بر متن چاپ شده کتاب، دارای مقدمه‌ای ۱۷ صفحه‌ای نیز در معرفی کتاب، نویسنده سفرنامه، مقدمات سایر بررسی‌های کتاب نظیر غلامحسین یوسفی و ایرج افشار است. کتاب در انتهای خود نیز دارای فهرست تفصیلی، فرهنگ لغات و ترکیبات و فهرست اعلام یا فهرست راهنما است که حدود ۶۰ صفحه را شامل می‌شود. به این کتاب نیز مانند کتاب پیشین یعنی کتاب تحفه‌العالم، دسترسی نبود و به ناچار به همین نسخه شرح رفته، قناعت می‌کنیم.

ب- معرفی نویسنده: از نوشته‌های وی [میرزا ابوطالب خان] چنین برمی‌آید که پدرش در عهد نادرشاه در اصفهان، خطایی مرتکب شده و از خشم نادری به هند گریخته، در آن دیار به خدمت حکمرانی مسلمان پیوسته، و از فیض کار و کوشش خود در زمینه دیوانسالاری، صاحب مال و مقام گردیده است (خدیوچم، ۱۳۶۳: چهارده). وی به ابوطالب لندن نیز مشهور است. ابوطالب به مدد نیروهای انگلیسی از موقعیت اداری ممتازی برخوردار بود و سال‌ها به آنان خدمت کرد. ابوطالب از خدماتش به انگلیسی‌ها در کتاب‌هایش به تفصیل یاد کرده است. ابوطالب خان از سال ۱۱۸۹ در سن ۲۳ سالگی به اتفاق سید زین‌العابدین در خدمت آصف‌الدوله قرار گرفت. بعد از مرگ سید از کارگزاران کلنل هانی، همکار حاکم گورکھپور شد و به مدت سه سال به‌عنوان معاون کلنل به وی خدمت کرد و چون کلنل مزبور از کار برکنار شد به لکنهو برگشت و یک سالی خانه نشین گردید (مرادی ۱۳۸۸، به نقل از بیدار ۱۹۶۵، ۱۱۳).

ج- اجزاء کتاب و رئوس مطالب: کتاب مورد بررسی از چهار بخش اصلی تشکیل شده است. در ابتدا مصحح کتاب در حدود هفده صفحه، نکاتی چند از کمیت و کیفیت کتاب بیان کرده و شرحی بر حال نویسنده و اهداف احتمالی وی از نوشتن سفرنامه مذکور ارائه داده است. در بخش دیگر که با عنوان «جلد اول» آمده، زیرعنوان‌هایی همچون، «آغاز سفر فرنگ»، «توقف در کیپ»، «شروع سفر انگلند و ذکر جزایر سر راه»، «در ایرلند» و نظایرهم به تحریر درآمده است. در فصل و یا به‌قول نویسنده کتاب، در «جلد دوم» زیرعنوان‌هایی همچون «در بیان انگلند و لندن»، «فوائد کاغذ اخبار»، «اسباب آرام مسافران و شرح اشیاء خوراکی»، «ذکر جهازات و صناعات و اقشمه و اشیای خاصه انگلند» و دیگر مطالب که بیانگر دیده‌های نویسنده و اتفاقات بعد از رسیدن به انگلستان است.

نویسنده علی‌الظاهر پس از پایان سفر در انگلستان به فرانسه گام می‌گذارد و از مسیر جزیره مالت عازم شهر استانبول و سپس عتبات می‌شود که شرح وقایع این قسمت را در «جلد سوم» کتاب به تحریر درآورده است. بخشی از کتاب شامل تصاویری است که متناسب با شرح دیده‌های نویسنده، توسط ناشر تهیه شده و به کتاب افزوده شده است.

تحلیل کتاب بر طبق الگوی مورد استفاده

الف- هدف نویسنده به لحاظ موضوعی: از نظر ایرج افشار^۹، مسیر طالبی، از چند جهت قابل اعتنا است. یکی این که از نخستین سفرنامه‌هایی است که توسط ایرانیان درخصوص ممالک فرنگستان نگارش یافته و نویسنده آن مستقیماً اطلاعات دست اول و مشاهدات خود را جزء به جزء در کتاب گفته است... و دیگر آن که شناخت تاریخ عصر قاجاری و دقت در روابط سیاسی ایران و اروپا بدون شناخت ملل همجوار در آن عهد و عقایدی که مشرقیان نسبت به فرنگ داشته‌اند میسر نیست و این کتاب یکی از آن جمله است که عقاید مشرقیان و مخصوصاً یک ایرانی بالیده شده در هندوستان مستعمره را نسبت به مردم اروپا می‌نمایاند. از فواید دیگر کتاب مشحون بودن آن به اصطلاحات فارسی رایج در هندوستان است که گویای رواج و قدرت تاریخی زبان فارسی در آن شبه‌قاره است. نثر کتاب زیبا و استوار است و خود مزیتی است دیگر. در مجموع هدف نویسنده را می‌توان آشنا کردن فارسی‌زبانان با تحولات و پیشرفت‌های غرب و اروپا دانست و از این منظر خوش اقبالی خوانندگان فارسی‌زبان است که این کتاب به همین زبان نوشته شده است. به‌ویژه آن که کتاب مذکور بخشی نیز در زمینه روزنامه‌نگاری و اهمیت روزنامه‌ها دارد.

ب- هدف نویسنده به لحاظ نوع مطلب: در مجموع و با نگاهی مختصر به عناوین مورد استفاده می‌توان همان شرح مسائل عجیب و بدیع دانست. نویسنده سفرنامه با توجه به طبع نویسندگی خویش و آثاری چند از غیر از این کتاب از خود برجای گذارده است، قلمی روان و سرشار از استعمال صنایع و ظرایف ادبی دارد و در صدد است، سبکی گلستان‌گونه به متن خود ببخشد.

ج- نوع اثر به لحاظ تأثیرپذیری: کتاب نثری مستقل دارد و شرحی بدون واسطه است. اما برای درک بهتر خواننده از مطالب مندرج، در برخی قسمت‌ها از اشعار شاعران بزرگ پارسی زبان استفاده کرده است.

د- ارزشیابی کتاب از منظر معرفی روزنامه و روزنامه‌نگاری: میرزا ابوطالب‌خان با آن که در مسیر خود به انگلستان، سرزمین‌های دیگری نظیر ایرلند، فرانسه، عثمانی و سایر نقاط را سیر می‌کند ولی در زمینه روزنامه و روزنامه‌نگاری، صرفاً کشور انگلستان را مد نظر قرار می‌دهد. هر چند این مسئله یک نکته منفی برای سفرنامه وی محسوب می‌شود ولی باز در جای خود و برای پارسی‌زبانان، غنیمتی به حساب می‌آید. چه آن که درک وضعیت مطبوعات و ابعاد گونه‌گون آن برای مخاطب ایرانی در آن زمان امتیازی بزرگ و کارساز با هدف آشنایی و به‌کاراندازی روزنامه در ایران محسوب می‌شد. ابوطالب‌خان در زمینه مطبوعات تحت عنوان «فواید کاغذ اخبار» می‌نویسد:

«دیگر وضع «کاغذ اخبار» که خبر تمام شهرهای انگلند و سایر بلاد فرنگ دهد، و نرخ اشیاء و حقایق هر چیز جزئی و کلی، حتی اخبار «اپره» و «پلی‌هوس‌ها» که فلان روز، فلان خواننده مشهور در آن جا کار خواهد کرد و فلان بازی به‌روی کار خواهد آمد و ذهاب و ایاب و شادی و مرگ کل اشرف از آن معلوم می‌شود. فایده بزرگ آن این که هر کس پیشه و کار و مافی‌الضمیر خود را به‌واسطه آن شهرت تمام می‌تواند داد. شبی محاصل واکسال برای خیرات، یعنی اعانت چند کس از شرفای نادار مقرر بود. صاحب آن به‌واسطه دوستی، پیغام به من فرستاد که اگر در شب موعود به تماشای آن خانه روم او مرا بی خرج زرراه خواهد داد، و چون به‌جهت ورود من، هجوم تماشاچیان بسیار شده مداخل که برای خیرات معین است، زیاد خواهد گشت، من شامل ثواب نیز خواهم شد. بعد قبول من این معنی را داخل کاغذ اخبار کرده ورود مرا در شب موعود شهرت داد. چون واکسال در شهر «بره» آن طرف دریا وقع و عبور من بدان

۹. مندرج در مقدمه کتاب مورد بررسی

طرف کم شده بود، مردم به شوق دیدن من به حدی هجوم آوردند که گاهی آنقدر کثرت در خانه نشده بود و جا بر سایرین تنگ گردید. از طریق وصول این کاغذ این که بزرگان قلیلی «ماهواری» به صاحب اخبار دهند، مردم او هر روزه بدیشان می‌رسانند. در آن اثنای کاغذ به سه چهار فلوس به هر کس خواهند می‌فروشد و آن‌ها که قدرت برادای این قلیل هم ندارند، به قهوه‌خانه‌ها که برای حاضری یا طعام روند، کاغذ اخبار که برای مشغله مردم در آن جا متعدد افتاده، می‌خوانند. این کاغذ از ورود و ملاقات من به وزراء و امرا و پادشاه همیشه خبر می‌داد و به لفظ «پرشن پرنس»، یعنی شاهزاده ایران، عبارت می‌کرد. این لقب بی‌آن که من ادعا نمایم، یا کسی اشاره به آن کند، به محض هجوم عام آن قدر رواج یافته بود که مرا به جز پذیرفتن چاره نماند و احدی نشان من و خانه من بدون این لفظ نمی‌یافت. اهل «کلب» نیز از اراده یکدیگر به واسطه این کاغذ خبر می‌یابند. وزرا از کارهایی که پسندیده عوام نیست هم بدین کاغذ تحذیر می‌شوند، زیرا که جمع مجهول‌الاسم آن، مردم را بر مقابح آن افعال ایشان تنبیه و از بلوای عام تخویف می‌نماید. و ایضا برای تنبیه وزرا و سایر غافلین دو راه دیگر هم هست. یکی در تصویرات مضحک «کریکتور» نامند. بنای آن تمام بر رموز و ایماهای مصوری است و جواب و سؤال میانه «جانبول» که تصویر عامه است، و وزیر، به لطف عبارات مضحکه. با آن که تقضیح وزیر به رموز ایما در آن کرده‌اند، اما به نوعی که اگر او هم بیند بی‌اختیار به‌خنده درآید. دوم در پلی‌هوس‌ها در اثنای نقل و بازی. احدی را قدرت بر منع این تنبیهات ثلاث، اگر حق باشد یا ناحق، نیست. و همچنین برای نشر فوایدی، منع و اعانت پادشاه و اکابر مؤثر نیست، زیرا که هر کس به «چپاچه» کتب علمی قادر است، و به واسطه کاغذ اخبار از علم و هنر خود عامه خبر تواند داد. هر کس حاجت بدو دارد رجوع شود، و به منع کسی منع نمی‌گردد. بلکه در این باب عامه آن قدر آزادی یافته‌اند که، چنان چه آید، مضر و معیوب شده.»

مضامین مستخرج از متن منتخب کتاب

چنان که در یک قیاس ساده می‌توان دریافت، پرداختن میرزا ابوطالب‌خان به مطبوعات، مفصل‌تر از کتاب تحفه‌العالم میرعبداللطیف‌خان شوشتری است، اما مقایسه محتوایی و اهمیت موضوعات درج شده، نگاه تحلیلی، می‌طلبد. بر این اساس، مفاهیم مندرج در متن میرزا ابوطالب‌خان را مرور می‌کنیم:

گستره پوشش خبری: چنان که از متن مشخص است، روزنامه شرح داده شده توسط میرزا ابوطالب‌خان، که البته ممکن است وی چند روزنامه را بررسی کرده باشد و ما اطلاعی از این مسئله نداریم، اخبار تمام کشور و حتی سایر کشورهای دیگر اروپایی و بنا به قول نویسنده سفرنامه، «فرنگ» را شرح می‌دهد. درج خبرهایی از آمد و شد و فوت بزرگان کشور نیز از جمله موارد جالب روزنامه‌های آن زمان انگلستان است و همچنین درج زمان برگزاری رویدادهای هنری و بر طبق نثر نویسنده سفرنامه، «پلی‌هوس‌ها» که نشان از اهمیت هنر برای مخاطبان جراید انگلیسی در آن زمان دارد.

تبلیغات رسانه‌ای: نویسنده سفرنامه در بخشی از کتاب خود که در زمینه فواید مطبوعات نوشته است، بر اهمیت تبلیغات رسانه‌ای به صورتی غیرمستقیم تأکید داشته است و اطلاع از کسب‌وکار افراد و عرضه خدمات را از مزایای مطبوعات در انگلستان لحاظ می‌کند. چنان که پیش از این آمد، در زمینه فوق‌الذکر بیان می‌دارد: «فایده بزرگ آن این که هر کس پیشه و کار و مافی‌الضمیر خود را به واسطه آن شهرت تمام می‌تواند داد.»

وظیفه نظارتی مطبوعات: از نظر نویسنده سفرنامه، هر یک از مقامات اجرایی در انگلستان، تحت نظارت رسانه‌ها و مطبوعات قرار دارند و کژی‌ها و ناراستی‌هایشان به وسیله مطبوعات، گوشزد می‌شود. چنان که بیان می‌کند: «وزراء از کارهایی که پسندیده عوام نیست هم بدین «کاغذ» تحذیر می‌شوند، زیرا که جمع مجهول‌الاسم آن، مردم را بر مقابح افعال ایشان تنبیه و از بلوای عام تخویف می‌نماید.»

شیوه‌های روزنامه‌نگاری: میرزا ابوطالب‌خان در بخشی از نثر خود، اشارتی به شیوه مطبوعات انگلیسی در نقد مقامات در قالب «کاریکاتور» داشته است که این نکته در جای خود از اهمیت بسیاری برخوردار است. چرا که شاید این متن را اولین آشنایی پارسی‌زبانان با این تکنیک در روزنامه‌نگاری برشمرد و اولین متن چاپ شده در این زمینه لحاظ کرد.

آزادی بیان در مطبوعات: علی‌الظاهر دامنه بیان نقد و نظر از سوی روزنامه‌نگاران در آن زمان آن قدر بوده که میرزا ابوطالب‌خان، لب به اعتراف بر آن گشاید تا جایی که مقرر است، «احدی را قدرت بر مع این تنبیهات ثلاث، اگر حق باش یا ناحق، نیست و همچنین برای نشر فوایدی، منع و اعانت پادشاه و اکابر مؤثر نیست».

بحث، نتیجه‌گیری و پیشنهادها

چنان‌که در مقدمه بیان شد، مقاله دارای دو سؤال است: ۱. اهمیت کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی در بافتار اجتماعی و فرهنگی زمانه خود چیست؟ ۲. کتاب‌های تحفه‌العالم و مسیر طالبی از منظر روزنامه‌نگاری و علوم رسانه‌ای دارای چه نکات برجسته و قابل توجهی هستند؟

چنان‌که به تحلیل بیان شده، کتاب‌های مورد بررسی در بافتار اجتماعی و فرهنگی زمانه خود، یک اثر بدیع محسوب می‌شود و بی‌شبهه از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. اما آن‌چه که از مرور پیشینه‌ها مشخص است، متن‌های این دو کتاب کم‌تر دستمایه پژوهش‌های بعدی قرار گرفته‌اند. به‌ویژه آن‌که از منظر روزنامه‌نگاری، به هیج وجه پژوهشی با محوریت این دو اثر صورت نگرفته است. همچنین کتاب‌های مذکور در زمینه روزنامه و روزنامه‌نگاری نیز دارای اهمیت بسیار هستند. این سفرنامه‌ها در واقع نشان‌دهنده وضعیت روزنامه‌نگاری در کشورهای پیشرو در این زمینه هستند و استنادات قابل ملاحظه‌ای را در حیطه تاریخ و حرفه روزنامه‌نگاری فراهم می‌کنند. این مسئله بیانگر اهمیت متون تاریخی به‌منظور استفاده در بررسی چگونگی سیر تحول روزنامه‌نگاری در کشور و استفاده نهایی از آن در امر آموزش روزنامه‌نگاری، به‌ویژه درس تاریخ مطبوعات و ارتباطات است.

سفرنامه‌های مورد بررسی از منظر علم تاریخ‌نگاری و چارچوب نظری مقاله، در میان متونی قرار می‌گیرند که «روش عینی تاریخی» را برای خود برگزیده‌اند و از این منظر دارای امتیاز استنادی هستند. همچنین در تلاقی با پیشینه‌های مورد استفاده، نتایج مقاله با دیدگاه‌های گل‌احمر، توانگر و عموزاده با محوریت شرح اتوپییایی غرب هم‌خوانی دارد و نویسندگان سفرنامه‌ها هر دو انگار سنگ بنای دیدگاهی را می‌گذارند که در نهایت منتج به «غرب‌گرایی» و در حالت افراطی «غرب‌زدگی» شد. از سویی نتایج مقاله با برخی از نتایج اسدپور و ولی‌عرب، بر اساس آشنایی ایرانیان با پیشرفت‌های فرهنگی غرب در زمینه آزادی بیان و عقیده با حفظ نگرش انتقادی، هم‌خوانی دارد و در نهایت با برخی نتایج پژوهش زیوار و گودرزی‌فرد که نویسندگان سفرنامه را افرادی مستقل نسبت به سفرنامه‌نویسان بعدی نظیر میرزا صالح شیرازی می‌دانند نیز هم‌راستا است.

منابع

۱. آذری، غلامرضا (۱۳۸۲). ریشه‌های تاریخی تحقیق در ارتباطات جمعی. رسانه. ۵۴، ۵۰-۶۳.
۲. اسدیپور، حمید؛ ولی‌عرب، مسعود (۱۳۹۷). تمدن غرب در آئینه سفرنامه‌نویسان ایرانی در اوایل دوره قاجار. *رهیافت تاریخی*. ۲۳، ۱-۱۴.
۳. پروین، ناصرالدین (۱۳۷۹). *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دگرپارسی‌نویسان*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۴. پری، راجر (۱۳۹۴). *تاریخ رسانه؛ از گیلگمش تا گوگل*. ترجمه بهروز تورانی. تهران: ایران.
۵. پورخوش سعادت، صدیقه و موذنی، علی محمد و اسداللهی، خدابخش و نوروزی دادخانی، نوراله (۱۳۹۸). بازتاب مسائل سیاسی در سفرنامه‌های ایرانی در دوره صفویه و قاجار، <https://civilica.com/doc/1154304>
۶. رسول‌اف، رامین (۱۳۸۹). *نخستین‌های روزنامه‌نگاری ایران*. تهران: جامعه‌شناسان.
۷. زیویار، فرهاد؛ گودرزی‌فرد، بهنام. (۱۳۹۶). بازتاب غرب و مدرنیته در سفرنامه عبداللطیف شوشتری. *جستارهای سیاسی معاصر*، ۸(۵) ۱۴۵-۱۶۶.
۸. شوشتری، میرعبداللطیف‌خان (۱۳۶۳). *تحفه‌العالم و ذیل‌التحفه*. به اهتمام ص. موحد. تهران: کتابخانه طهوری.
۹. عبدی، لیلیا؛ صیادکوه، اکبر؛ طاهریان، آمنه سادات (۱۳۹۲). پیشنهاد چارچوبی نو برای کتابشناسی توصیفی-تحلیلی با تأکید بر دیدگاه انتقادی. *تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی*. ۱۹(۱)، ۲۱-۵۱.
۱۰. گل احمر، احسان؛ توانگر، منوچهر؛ عموزاده، محمد (۱۳۹۶). بررسی انتقادی - شناختی استعارای سازی «دیگری» در سفرنامه‌های مسیر طالبی و حیرت‌نامه. *متن‌شناسی ادب فارسی*. ۹(۳)، ۱۶-۳۱.
۱۱. مرادی، علیرضا؛ دیبانتی، سحر (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی قالی ایرانی در سفرنامه سیاحان خارجی دوران صفوی و قاجار با رویکرد شرق‌شناسی. *کیمیای هنر* ۱۰(۳۸): ۸۶-۷۱.
۱۲. میرزا ابوطالب‌خان (۱۳۶۳). *مسیر طالبی*. به کوشش خدیو جم. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

References

1. Abdi L, Sayadkuh A, Taherian A. Proposing an Alternative Framework for Evaluating Annotative Bibliographies . *RISPL* 2013; 19 (1):21-51(In Persian).
2. Asadpour, H. Valiarab, M. (2018). Western civilization in the mirror of Iranian travel writers in the early Qajar period. *Historical approach* 23, 1-14 (In Persian).
3. Azari, Gh. (2003). Historical roots of mass communication research. *Media*. 54, 50-63(In Persian).
4. Golahmar, E. TAVANGAR, M. Amouzadeh, M. (2017). The Critical-Cognitive Study of Metaphorization of the "Other" in Masir-e Talebi and Hayrat Nameh Travelogues. *Textology of Persian literature*. 9(3), 21-51 (In Persian).
5. Mirza abotalebkhani (1984). *Talebi's Path*. By Khadiv jam. Tehran: Organization of Publications and Education of the Islamic Revolution (In Persian).
6. Moradi A, Dianati S.(2021). A Comparative Study of Iranian Carpets in the Travelogues of Foreign Tourists of the Safavid and Qajar Periods with an Orientalist Approach. *Kimiya-ye-Honar*. 10(38). 71-86. (In Persian).
7. Paevin, N. (2000). *Journalism history of Iranians and other-Parsi writers*. Tehran: Marka-e-Nashr-e-Daneshgahi(In Persian).
8. Perry, R. (2015). *Media History*. Translation by Behrouz torani. Tehran: Iran Publication (In Persia).
9. Pourkhosh saadat, S. Moazeni, A. Asadollahi, Kh. Dadkhani, N. (2019). *Reflection of political issues in Iranian travelogues during the Safavid and Qajar periods*. <https://civilica.com/doc/1154304> (In Persian).

10. Rasolof, R. (2010). *The Firsts of Iranian Journalism*. Tehran: Jame-e-shenasan (In Persian).
11. Shoushtari, M. (1984). *Tohfatolalam & zeilotofheh*. By: Movahhed. Tehran: Tahori. (In Persian).
12. Zivyar, F. Goudarzifard, B. (2017). *Reflections of the West and Modernity in the Travelogue Abdullatif Shoostari*. Contemporary Political Studies. 5(8). 145-166(In Persian).